

מערכת הביטחון הפנימי בעיר היהודית בתקופת המשנה והתלמוד *

זאב ספראי

שמירת הביטחון השוטף היתה אחד היעדים שהאימפריה הרומית הטילה על עצמה, ולא לשווא התפארו הרומאים ב'שלום הרומאי' שהביאו עמם אל הארצות הכבושות. ואכן, להוציא תקופות קצרות ביחס של מרידות ומלחמות־אחים, שרר שלום בעולם הנושב של אותם ימים. מכל מקום, עול הביטחון, שבתקופות מסוימות בעבר הוטל על כל יישוב לעצמו, הונח על שכם האימפריה כולה. פרנסי־העיר טיפלו רק בבעיות של בטחון־פנים, שהיה משטרתי באופיו. על אף ה'שלום הרומאי' שומעים בארץ־ישראל על הופעתם של 'ליסטים' כסוף ימי בית־שני ובתקופה שבין מרד החורבן למרד בר־כוכבא¹. עד למרד האחרון היה לקבוצות השודדים, לפחות בחלקן, אופי פוליטי־לאומי; אלו היו קבוצות התנגדות לשלטון הרומי. הם תקפו אז לא רק את הצבא ואת עושי־דברו, אלא גם אזרחים יהודים ובוודאי נוכרים. גם לאחר מרד בר־כוכבא שומעים על קבוצות של שודדים, אך אין ראיה שדובר אז בטיורר פוליטי וכוונת הדברים כנראה לשודדים רגילים. על ר' מאיר, למשל, מסופר שהיה צועק לכל מי שיצא לאסטרטיה (דרך בין־עירונית): 'זיל שלם עלך מרי מיתה' ('לך, שלום עליך בעל מיתה'; קהלת רבה ד יד). על ר' ינאי מסופר שהיה כותב צוואה לפני צאתו לדרך (שם, ב ב), וסוחרים נאלצו לעתים להחביא את סחורתם מפחד השודדים (שמות רבה לב כב)². בתקופה מאוחרת יותר, במאה השישית, דיבר חוריקיוס, הֶרְטוֹר העזתי, בשבחו של נציב אחד שהצליח למגר את השודדים שפעלו באזור קיסריה והשכיחו את התנועה בין קיסריה ובין עיר סמוכה לה³. אם כך היו פני הדברים בשרון, שהיה מיושב בצפיפות ונחשב ללב הפרובינקיה ולמעוזו של השלטון הנוכרי, אפשר להסיק מכאן עד כמה נפוצה היתה התופעה של שוד דרכים ויישובים.

* דיון זה מבוסס. בין השאר, על עבודות שדה שנעשו במסגרת מחקר 'רצועות המעבר בין השומרון והשפלה' בשיתוף עם ד"ר ד' גרוסמן. במימון קרנות המחקר של אוניברסיטת בר־אילן והאקדמיה הלאומית למדעים. תודתי נתונה לשני מוסדות אלה.

1 על כנופיות הליסטים ראה לאחרונה: S. Applebaum, *Prolegomena to the Study of the Second Revolt*, (British Archaeological Reports, Supp. 7), 1976, pp. 19-22

2 עדויות רבות על ליסטים ששיבשו את דרכי התחבורה בתוך אזור היישוב אסף ש' קרייס, קדמוניות התלמוד, א, אודיסה תרע"ד, עמ' 116-122, 124-125. הליסטים חוקף גם שדות, ראה למשל: מדרש תהלים י. כן שומעים אנו על שודד שומרני שפעל באזור אמאוס *Patrologia Graeca* 87,3 col. 3032

3 *Choricus IV*, 12 (ed. Förster-Richsteig, Leipzig 1929), p. 58; רבינוביץ, 'דברי חוריקיוס העזתי. על ארץ ישראל', ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 183-185. על בעיות הביטחון בספר היישוב ראה: שם. עמ' 173-181.

שומרי העיר

הטרדות הליסטים חייבו את העיר היהודית בארץ-ישראל לדאוג בכוחות עצמה לכיטחון היום-יומי. ואמנם יש ראיות רבות לכך. במקורות מבחינים בשלושה סוגים של יחידות שמירה:^{3*}

א) שומרי העיר ביום, הפטורים מסוכה ביום וחייבים בלילה (הווי אומר שבלילה הם חופשיים ללכת לביתם).

ב) שומרי העיר בלילה, הפטורים מסוכה בלילה וחייבים ביום (שהרי אין הם עובדים ביום).

ג) שומרי העיר ביום ובלילה, הפטורים לחלוטין מסוכה, ויש להניח כי הכוונה ליחידה המוצבת בכוננות או בתצפית.

וכך מבאר הירושלמי הלכה זו: 'הדא דאת אמר בשומרי גייסות אבל בשומרי ממון עשו אותם כשומרי גנות ופרדיסי' (סוכה ב ה, נג ע"א).⁴ מדובר אפוא בשתי יחידות שמירה: שומרי ממון ויחידה מיוחדת בכוננות קבועה או בתצפית שנועדה ללחימה באיסיסות'. נראה שצדק מ"ד קר, שהציע לפרש מונח זה כמתייחס לקבוצות הליסטים.⁵ היתה זו מיליציה מקומית ללוחמה בכנופיות שודדים.

שומרי העיר ('נטורי קרתא' בארמית) מופיעים לעתים במקורות. כך, למשל, נזכר בסיפור על ר' חייא, ר' אמי ור' אסי שיצאו לעיירות כדי להתקין סופרים ומשנים (ירושלמי, חגיגה א ז, עו ע"ג: איכה רבה, פתיחתה דתכימי ב; מדרש תהלים קכז א; פסיקתא דרב כהנא, איכה ה, מהדורת מנדלבוים, עמ' 253). בכנס ציבורי (של חושבי המקום) מבקשים הם את שומרי העיר, וכאשר מובאים נטורי קרתא הם אומרים: 'אילין אינון נטורי קרתא. לית אילין אלא חרובי קרתא' (הם שומרי העיר? אין הם אלא מחריבי העיר). ומי הם שומרי העיר (שואלים אנשי העיר): 'הסופרים והמשנים'. מדובר כאן אפוא בעיירה יהודית קטנה, שלא היתה לה עדיין מערכת חינוך מסודרת. נטורי קרתא נקראים 'חרובי קרתא' לא משום שנחשבו ליסוד שלילי. אם היו החכמים מתנגדים לקיום יחידת השמירה, יש להניח שהיו אומרים זאת בכירור. המושג 'חרובי קרתא' הוא יחסי — ביחס לסופרים ומשנים הם נחשבים למחריבי העיר. זאת ועוד: שומרי העיר נחשבו כנראה לדרג חברתי וכלכלי נמוך. לעתים נזקקים המקורות ההלכתיים למונח 'שכר בטלה', כלומר השכר המינימאלי שאותו מוכן אדם לקבל כדי לא לעבוד אלא להיות שומר בטל. אמנם במקרים אלה מדובר על שומר פרטי (בראשית רבה יז ג, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 54),⁶ אבל לא מן הנמנע שרמת-שכר זו היתה מקובלת גם לשומרי העיר.

ביטוי ברור לרמתו החברתית הנחותה של השומר יש במסורת על אשתו של ר' יוסי שהתגרשה והתחתנה עם סנטר העיר. מדובר בציפורי שהיתה עיר (פוליס) מעורבת, אך מהמשך הסיפור עולה שסנטר זה לא היה גוי, אלא יהודי, וההדגשה על נישואיה באה להראות על נחיתותו כלפי בעלה הקודם. אין ביטחון בדבר מקורו של המושג 'סנטר'. השם נגזר אולי מן המלה קנטוריון

*3 תוספתא, סוכה ב ג.

4 דינם של שומרי גנות הוא, כנראה, שפטורים בלילה וחייבים ביום, וכך לפי הירושלמי בתוספתא בנוסח הדפוס וכתב-יד וינה. אבל בכתב-יד ערפורט פטורים גם ביום. מבנים המיועדים למען 'חיל-מצב' קטן בתוך היישובים ובשטח החקלאי נמצאו באתרים שונים. אני מקווה לפרסם אודותיהם במקום אחר.

5 מ"ד הר, 'האם נשתתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בר כוכבא', קתדרה, 4 (תשל"ז), עמ' 72.

6 בחילופי נוסחאות 'סרטיוטא' (חייל). ראה הערותיו של אלבק למקום. וכן ויקרא רבה לד יד.

(centurion), כלומר קצין ('שר מאה') בצבא הרומי. אולם ברור כי אין מדובר במקרה זה בקצין רומי אלא בקצין ביחידת השמירה העירונית. יתר על כן, נראה שהמונח סנטר בא לעתים כתחליף למלה הדומה 'נוטר'.⁷ המקום שבו בא הצירוף 'סנטרה דקרתא' מוכיח שמדובר בשומר העיר או בראש יחידת השומרים ולא בקצין רומי. הסנטר נזכר גם במקומות אחרים והכוונה בדרך-כלל לסנטור ברומא או לקצין רומי, אך לעתים הכוונה לשומר העיר. כך, למשל, דרש ר' יהושע בן לוי כאילו אומר ה' 'סנטירך' אנה ולית את יהיב לי סנטרותי' (ויקרא רבה כח ג; פסיקתא דרב כהנא, א מצוות העמר, עמ' 138; פסיקתא רבתי יח).⁸ ממקורות אחרים עולה שהסנטר היה עסוק בכמה מקרים בשמירה על שדות ועיקר פרנסתו היתה על כך (תוספתא, בבא מציעא ט יד; ירושלמי, שם ט א, יב ע"א; וראה: שם, ח ג, יא ע"ד). עם זאת, פעלו שומרי העיר גם בתוך העיר ומן הסתם תפקידם היה משטרחי (שומרי ממון). וכך מתאר זאת המדרש: 'כדרך ששומרי המדינה עושין מחזרין כלילה לכל פתח ופתח' (מדרש תהלים מזמור מח). בסיפור אחר על השומרים (נטוריא), הם מתוארים כמי שמשגיחים לבל ייפתחו בתי המרוח (חנויות היין) כלילה (ויקרא רבה יב א; אסתר רבה ה א). ושומרים אלה מכים את השיכור שאותו פוגשים משום שחושדים בו בגניבה. אך במקרה זה אין כל ביטחון שמתואר כאן הווי העיר היהודית ושמה הרקע הריאלי הוא הפוליס הנוכרית. בראש יחידת השומרים עמד, מן הסתם, ראש השומרים. הוא אולי המכונה 'סנטר העיר'. בפסיקתא דרב כהנא (ה, עמ' 253) נזכר גם 'ריש מטרתא' הוא ראש המשמרת. אולם כינוי זה חסר בשאר המקבילות.⁹

בניית יישובים מבוצרים

על מצב הביטחון בארץ וההתארגנות הבטחונית אפשר ללמוד מן המקורות הספרותיים וכן ממבנים שונים שנחפרו ונסקרו. מרשימה זו יש להוציא את מחנות הצבא המרכזיים שנועדו לשלוט על הארץ ולמנוע מרידות ומהומות. המבנים החשובים לענייננו נחלקים לכמה סוגים:

א) מצודות ומצודות של הצבא הרומי לאורך דרכים חשובות ומשניות.¹⁰

ב) בתי האחוזה בארץ-ישראל, שנבנו בתקופה הביזנטית, כמעין מבצרים בזעיר-אנפין.¹¹

7 ר' אלעזר בר' יוסי דורש ומשווה מלים אלה 'שונא', 'נוקם', 'נוטר' (סנטר), בראשית רבה סז ח (מהדורת תאודור ואלבק), עמ' 763. במקרה זה הנוטר הוא השונא, והסנטר — הסנטור ברומי. אולם מדרשה זו אפשר ללמוד על הקשר הפונטי בין שתי המלים הללו. החילוף סנטר-נוטר מופיע בירושלמי, חגיגה א ז, עו ע"ג (גם במדרש תהלים קכז) וכן בפסיקתא דרב כהנא שם מובא הסנטר בתור שומר העיר. וראה: ערוך השלם, ערך 'סנטר'; ד' שפרבר, 'חקרי מילים', ערכי המלון החדש, ב (תשל"ד), עמ' 108.

8 על שמירת בהמות מחוץ לעיר בכבל ראה: בבא מציעא צד ע"ב. שאלת המצב בכבל לא תידון כאן כלל. סנטרי העיר כשומרים של הקהילה נזכרים עוד בירושלמי, שביעית ד ב, לה ע"ב (מדובר בשמירה על פירות כשמיטה ואלה היו בבעלות של העיר).

9 בכבלי נזכרים עוד כמה פקידים, אך אין ראיה שהם פעלו בארץ. ראה: בבא בתרא ח ע"א.

10 כגון המצודות לאורך הדרך בכביש ירושלים-לוד. ראה: מ' אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 87. וכך גם המצודות לאורך כביש גופנה-אנטיפטריס-לוד, שנתגלו בסקר של אוניברסיטת תל-אביב (טרם פורסם). דוגמה נאה למצודת (בורגין) המשמשת לתחנת-דרכים, מובאת במדרש תהלים יב, בורגין זה אינו נפתח כלילה מפתח חיות רעות וליסטים.

11 על בתי האחוזה בארץ ראה: א' גולאק, דיני קרקעות, ירושלים תרפ"ט, עמ' 26-28; ש' אפלכאוס, 'הכפר בארץ ישראל בתקופה הרומית', התקופה הרומית בארץ ישראל, [חסר מקום דפוס] 1972, עמ' 131-135. בתי אחוזה שונים נתגלו בסקרים השונים, ראה למשל: מ' כוכבי (עורך), סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 230, מספר 203; עמ' 233 מספר 208; עמ' 234 מספר 219.

ג) מבני־בת של היישובים הכפריים שנבנו אף הם בצורה מבוצרת.¹² לעתים על ראש גבעה. נראה שההבדל בין יישוב הבת והיישוב המרכזי הוא בגודל, ותושבי היישוב הקטן חששו יותר מפני פעולות השודדים.

אפשר לקבוע שבחירת אזורי ההתיישבות לא הושפעה מן המצב הבטחוני, שכן הוקמו יישובים חדשים גם באזורים שעד אז היו זנוחים. כך, למשל, ח'רבת תפן משקפת תהליך של היאחזות באזור קשה מבחינת תנאיו הטבעיים. האזור נבחר לא בגלל תנאיו הבטחוניים, אלא משום שעדיין לא היה מיושב באורח אינטנסיבי. אולם בתוך אזור היעד נבחר המקום המבוצר ביותר. מכאן שהחשש הבטחוני לא יכול היה לעכב את תהליך הקמת יישובי הבת.¹³ אך הוא קבע במידת־מה את מקום יישובי הבת הקטנים בתוך התחום שבו אפשר היה להקים יישוב־בת חקלאי.

החומה

דרך ההגנה המובהקת ביותר בימ־קדם היתה החומה. ערי הארץ הגדולות רוכן ככולן היו מוקפות חומה. לעומת זאת ברור שרוב העיירות היהודיות לא היו מוקפות חומה. ז' ייבין בדק עשר עיירות גדולות ובינוניות בגליל ובגולן (גי'חדר, מזרעת קונטירה, מרון, כורזין, פרעם, עמודים, ח'רבת שמע, אושה, כפר חנניה וארבל), שכולן היו יישובי־פרזות.¹⁴ הוא הדין בכל היישובים בשומרון וביהודה שנשתמרו כמעט בשלמותם, כגון אום ריחאן בצפון השומרון, ח'רבת כוריק, ח'רבת נג'אר, ח'רבת טנורה בשומרון, ח'רבת על, כפר דיקרין, כפר לכד, ח'רבת יקבים, ח'רבת כספה, ח'רבת חמאם, וח'רבת תוכים בגבעות לוד, ח'רבת מרינה, ח'רבת סוסיה, ח'רבת יתיר וענים ביהודה. בבית־שערים חשבו תחילה שנחשפה החומה, אך בדיקה מאוחרת יותר העלתה שאין זה אלא מבנה ציבורי מרכזי.¹⁵

אין ספק שבתקופות קשות בוצרו חלקים מן העיר, אולם העיר כיחידת־יישוב לא הוקפה חומה, בניגוד מוחלט למצב בתקופות הקודמות. עם זאת ברור שלעתים רחוקות היו גם עיירות מוקפות חומה.

במשנה שנינו, 'כופין אותו לבנות לעיר חומה ודלתים ובריח; רשב"ג אומר לא כל העיירות ראויות

12 אין צריך לומר שקיימים גם חריגים לא מעטים. דוגמה בולטת לכך היא ח'רבת כרך. ראה: מ' זהרוני, ח'רבת כרך, חולון [ללא תאריך]. לדעת זהרוני מדובר ביישוב של נרדפים. נראה לי שכאן מדובר ביישוב רגיל, בגודל בינוני, שנבנה במקום מבוצר למדי. על ביצור כפרי־בת, ראה: D. Grossman & Z. Safrai, 'Satellite Settlement in Western Samaria', *Geographical Review*, 70 (1980), pp. 448-461

13 התנאים הבסיסיים להקמת יישובי־בת ופיתוחם הוא ביטחון סביבתי וצורך כלכלי. דרישה לאינטנסיביות יתר בעבודה החקלאית, יוקר הקרקע ביישוב המרכזי וכן בעיות סוציאליות שונות. במקרה שלפנינו היה די ביטחון כדי לאפשר יציאה מן היישוב הגדול, אך לא כדי לוותר על דרישות ביטחון מינימאליות. בתקופה הביזנטית קיים אפוא מצב של צורך כלכלי ביישובי־בת (עקב גידול כמותי ביישוב ועליית רמת־החיים), ותנאי ביטחון נוחים אך לא מושלמים. בעיית הביטחון לא עכבה כנראה את התהליך, אך לשם כך נדרשו המתיישבים לבחור במקום נוח מבחינה בטחונית על־חשבון נוחות כלכלית. לתהליך הכללי ראה: ד' גרוסמן, 'התפתחות יישובי בת בשולי השומרון', יהודה ושומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 396-410. וכן חיבורם של גרוסמן וספראי, לעיל הערה 12.

14 ז' ייבין, 'סקר יישובים בגליל ובגולן', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א, ביחוד עמ' 226-231. יש לציין שלעתים היה ליישובים מעין גדר סביב מתחם היישוב, אך אין זו חומה ממש.

15 ב' מזר, בית שערים, ירושלים תשי"ח, עמ' 22.

לחומה' (בבא בתרא א ה.)¹⁶ לפי סגנון המשנה אפשר שרבן שמעון בן גמליאל חולק על התנא הסתמי הראשון, אך ייתכן שיש לראות בדבריו מעין עדכון. כבבלי (שם, ז ע"ב) הוסברה מחלוקת זו בעזרת ברייתא אחרת:

תנו רבנן ורבן שמעון בן גמליאל אומר לא כל העיירות ראויות לחומה אלא עיר הסמוכה לספר ראויה לחומה ושאונה סמוכה לספר אינה ראויה לחומה, ורבנן? זימנין דמקרי ואתי גייסא [וחכמים — לעתים קורה ובא גייס].

לדעת רבן שמעון בן גמליאל החומה נועדה נגד אויבים וממילא אין בה צורך בלב הארץ. הנימוק לדעתו הוא ללא ספק תנאי הביטחון המשופרים בלב הארץ. כמה פעמים מזכירים המקורות התקפה של גייסות,¹⁷ אולם יש בידינו רק מקור אחד הרומז להתקפה של גייס על יישוב (משנה, ראש השנה ב ה.)¹⁸ וייתכן שכאן מדובר על גייסות של קציני צבא מתמרדים.

כללו של דבר, יישוב רגיל לא נזקק לחומה אלא בתקופות קשות של העדר ביטחון. לעומת זאת, רווחה החומה בתקופות הפרסית וההלניסטית. מצב זה בא לידי ביטוי במקורות. וכך שנינו בעירובין כו ע"א: 'עיר חדשה מודדין לה משיבתה וישנה מחומתה איזו היא חדשה ואיזו היא ישנה? חדשה — שהוקפה ולבסוף ישבה. ישנה — ישבה ולבסוף הוקפה'. נראה לי שכך יש לפרש מקור זה. הכלל הפשוט הוא שעיר ישנה מודדים מחומתה, משום שיש לה חומה; לעיר חדשה אין חומה, או שהיא מובלעת ביישוב, ולפיכך מודדים מקצה הכית האחרון (מ'שיבתה').

היחס לחומה הקדומה ביישוב נדון בתוספתא, מועד קטן א ז: 'חומת העיר שנפרצה גודרין אותה. גדרה ונפרצה אין גודרין אותה. היתה סמוכה לספר סותרה ובונה כדרכו'. תיקון הפרצה בצורה הטובה ביותר הוא 'סותרה ובונה כדרכו'. אך דבר זה אסור. יתר על כן, אם סתימת הפרצה לא החזיקה מעמד, אסור לבנותה או לשוב ולסתום אותה. אבל בספר מותר הדבר. החומה נתפסת כאן כמבנה שאינו חיוני וכמידת־מה כמונומנט אנאכרוניסטי.

כאמור — והדבר מוכן מאלי — בתקופות של סכנה בוצרו גם העיירות הכפריות. דוגמה מובהקת לכך היא ההתארגנות בגליל בזמן המרד הגדול. יוסף בן־מתתיהו מספר במפורש על ביצור כמה יישובים מרכזיים בגליל (חיי יוסף, 185-188; מלחמות, ב, 572-575). במקום אחר אשוב לדון בפרשה זו, ואראה כי יוסף לא תכנן מערכת ביצורים ומבצרים להגנת האזור, אלא ביצר את היישובים המרכזיים.¹⁹ רוב היישובים שנוכחים ברשימתו הם כפרים גדולים וחושיבים, ורק במקרה אחד (מערות ארבל) אפשר שמדובר בשיפורים במבצר ולא בהגנתו של יישוב.

16 יש להעיר שלפי תפיסת חכמים, סמכותה של הנהגת העיר מוגבלת כדין כל שותפות. על הקמת חומה בידי הקהילה ככפר סורי ראה: W.H. Waddington, *Recueil des Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Paris 1870, no. 2129, 2173; M. Dussaud, *Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale*, Paris 1927, no. 148

17 ראה: מ"ד הר, 'לבעית הלכות מלחמה בשבת בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 344-342.

18 במקור אחר המדבר על התקפת גייס יש לגרוס 'גויס'. ראה: תוספתא, תענית ב יב; בבלי, שם, כב ע"ב; תוספתא, עירובין ד ח; וראה: ליברמן לתוספתא שם, שם. התקפת גייס על עיר נזכרת גם כסיפור אגדי בבבלי, ברכות ס ע"ב, אך מגוף המעשה ברור שהסכנה לר' עקיבא היתה דווקא בשדה ולא בעיר. אין ממקור זה ראיה להתקפה ממשית על העיר כעיר, אלא לביצוע פעולות שוד בשוליה. עדות אחרת היא על ר' לוי בר סיסי (ותלמידיו) שבאו 'גייסות' לעריהם. השימוש בלשון רבים (גייסות) מעיד על כך שאין זה גייס רגיל של שודדים. המדובר בתקופת האנארכיה וייתכן שיש כאן רמז לפלישה התרמוורת. ראה: פסיקתא דרב כהנא, שובה יח, עמ' 378.

19 ז' ספראי, פרקי גליל (בדפוס).

במקרה זו ביצור היישובים היתה פעולה של הרשות המרכזית ולא של הרשות המקומית. יוסף בן-מתתיהו מדגיש שהוא פיקח באורח אישי על הפעולה (חיי יוסף, 187-188; מלחמות, ב, 575) בוויכוחו עם בני מגדל הוא הסביר ששמר על הכסף שנבזז כדי לבנות חומה לעירם (חיי יוסף, 141-144; מלחמות, ב, 606). הוא לא דיבר רק על עזרה במימון אלא על מפעל בנייה מרכזי. המשנה שציטטנו לעיל מציגה מצב מעניין. לדעת התנא הסתמי רש"י הנהגה העירונית לכפות על התושבים להקים חומה, ולדעת רשב"ג היתה זכות זו מוגבלת לסיטואציה מסוימת (עיר ספר), אך בעיר רגילה אין לה זכות לכפות על התושבים להשתתף בבנייה.

מסורת מעניינת הובאה בכבלי, בבא בתרא ז ע"ב:

בעא מיניה ר' אלעזר מר' יוחנן כשהן גובין לפי נפשות גובין או דילמא לפי שבח ממון גובין? אמר ליה לפי ממון גובין ואלעזר בני קבע בה מסמרות. איכא דאמרי בעא מיניה ר' אלעזר מר' יוחנן כשהן גובין לפי קירוב בתים הן גובין או דילמא לפי ממון גובין? אמר ליה לפי קירוב בתים הן גובין ואלעזר בני קבע בה מסמרות.²⁰

לפי הגרסה הראשונה השאלה היא אם חלוקת המיסוי אישית וכל אדם נותן אותו סכום, או שזו חלוקה פרוגרסיבית. ר' יוחנן קבע בתקיפות שחלוקת המס צריכה להיות פרוגרסיבית. אפשר שישבח ממון' משמעו רווח, כלומר הרווח שבעל-הבית נהנה מן החומה, ופירוש זה קרוב למונח 'קירוב בתים' שיוזכר להלן.

האפשרות השנייה המובאת היא לגבות בצורה פרוגרסיבית או לפי מידת ההנאה מן השירות. במקרה זה הבתים הקיצוניים ישלמו יותר, משום שהם הנהנים העיקריים מן החומה. שיטה זו היא המקובלת בשותפות רגילה. כך, למשל, חמישה השדות המשתתפים באמת-מים אחת, הראשון משלם רק עבור האמה המגיעה אליו ואילו האחרון משלם עבור האמה כולה.²¹

סגירת הפרצות

הגנת העיר בתקופות סכנה לא היתה מושחתת בעיקרה על בניין חומה. יש לזכור שבניית חומה היתה מסובכת, ממושכת ויקרה. בטבע הדברים הצורך נעשה אז דחוף ולא אפשר היה להמתין עד שתיבנה. יתר על כן, הביצור לא כוון נגד הצבא הרומי, שהרי נגדו היה כל ביצור ברמה מקומית חסר תועלת; הוא נועד למנוע פעילות של שודדים או מורדים — לפיכך לא היה צורך בחומה ממשית. הגנת העיר בזמנים קשים נעשתה, כנראה, על-ידי סגירת הפרצות וחסימתן. העיר נבנתה בצפיפות רבה והדגם הרגיל הוא שגגות הבתים נושקים היו זה לזה, כך שגגה של העיר הוא חומתה (שיגותיה חומתה).²² המקורות מבחינים בין מצב זה ובין עיר-חומה: 'בתי חצרים אף שיש להם חומת גג אינו כבתי עיר חומה' (תוספתא, ערכין ה יב; השוה: ערכין לב ע"א; לג ע"א).

כשעת סכנה נחסמו רוב הכניסות והיציאות בעיר. עדות לכך יש באתרים רבים בארץ, למשל במירון.²³ בבית-שערים נחסם רחוב שהוביל אל כניסת העיר. חסימה זו נעשתה כנראה לאחר ירידת

20 המלה 'שבח' מופיעה ברוב הנוסחאות, אך לא בכלן. כך, למשל, היא חסרה בדפוס פיזרו ולעיתים גם בדפוס שלנו. עיין: דקדוקי סופרים למקום; ככתב-יד מינכן והאמבורג מופיע תמיד המונח 'שבח ממון'.

21 ראה: תוספתא, בבא מציעא יא כא. ובמקום אחר מקווה אני לעסוק בשיטות המימון של פעולות הביטחון בעיר.

22 לדין מפורט ראה: ייבין (לעיל, הערה 14), עמ' 31. והשוה: ערכין לב ע"א-לג ע"א.

23 ייבין, שם.

העיר עקב המרד נגד גלוס.²⁴ נראה לי ששיטת ביצור זו נזכרת במקורות הספרותיים במונח 'פסי העיר'. מסתבר שתושב המתגורר שנים-עשר חודש בעיר כלשהי חייב להשתתף בתשלום לפסי העיר (בכא בתרא א ה; תוספתא, פאה ד ט; ירושלמי, בכא בתרא פ"א יב ע"ד; בבלי, בבא בתרא ח ע"א). המפרשים המסורתיים הבינו ש'פסי העיר' הוא מונח לביצור, ומקורו ב'פס' הנזכר בקשר לעירוב העיר ומשמעו שם בניית קיר או מעין מזוזה למעברים בין בתים, כך שייראו כפתח. ההנחה ש'פסי העיר' הם מונח לביצור מושתתת על סוגיית הגמרא שלפיה פטורים חכמים בגלל ש'רבנן לא בעי נטירותא' ('חכמים לא צריכים שמירה'). מדובר אפוא באירוע או במבנה בטחוני. וכן גם המשך הסוגיה עניינה כביטחון (בכא בתרא ז ב). לדעת אפשטיין וליברמן 'פסי העיר' הם מיסים, ומקור המלה לאטיני (portio).²⁵ לדעת אפשטיין הסוגיה הקושרת את הפסים אל בטחון העיר היא משובשת. את דעתו ביסס על שתי ראיות: (א) בירושלמי פיאה פ"ח, כא ע"א נאמר: 'מהו לפסין ולצדקות שנים עשר חדש? בשכר סופרים ומשנים'. אם כך שכר סופרים הוא הסכר ל'פסים'. אך נראה לי שההסבר 'שכר סופרים ומשנים' מתייחס כאן למלה 'צדקות' בלבד. (ב) במקורות תלמודיים ומדרשיים (אמוראיים בלבד) מופיע הצירוף 'פסים זימיות וארנוניות'. בצירוף זה הפסים מפורשים כמיסים רגילים. אולם כנראה שזה פיתוח בלבד ומלכתחילה היתה למלה זו משמעות בטחונית מובהקת.

י קוטשר קיבל את פירוש המושג, כפי שהוצע על-ידי המפרשים הקלאסיים, ואף הבין שמדובר במס בטחוני, ולדעתו נגזרה מלה זו מן המלה הלאטינית Fossa, שמשמעה חפירה.²⁶ בסורית יוחדה המלה לחפירת הגנה לפני החומה. אולם טרם מצאנו רמז ארכיאולוגי לחפירות הגנה כאלה ביישובים רגילים בארץ.²⁷

דעתי היא, כאמור, ש'פסי העיר' קשורים לביטחון.²⁷ נראה שיש לקבל את פירושה של חז"ל, הערוך, רבנו חננאל, רש"י ואחרים, ש'פסי העיר' הם מחיצות וחלקי קירות, כאלה שהזכרנו למעלה. מקור המלה הוא פשוט 'פס', כלומר קיר צר. כוונת המונח לקירות וחלקי הקירות הנכונים בין בית לבית וכן לקירות וגדרות שנועדו לצמצם את שטח הרחוב. בתקופת האמוראים התגלגל אולי המונח והפך לבינוי לכלל המיסים המוטלים על-ידי השלטונות. אולם במשנה ובתוספתא זהו מס לצורכי ביטחון

24 ראה לעיל, הערה 15. תופעות דומות נמצאו גם ביישובים אחרים. בח'רבת נג'אר, למשל. נחסמו חללים רבים בשל פיזורת היחסי. בצד המזרחי היתה הכניסה הראשית אל היישוב, וכאן נבנו שני קירות שצמצמו את המעבר והוקם מגדל. בח'רבת תפן נבנתה תחילה גדר, לכיוון דרום ומערב, שמהם קל היה לחדור אל העיר. מאוחר יותר נסגר פער בין מבנה אחד לבין העיר עצמה בשני קירות מאסיביים, שאפשר לראות בהם חומה ממש (רוחבה 1.5 מטרים). נזכיר עוד מקומות שבהם נמצאה תופעה זו: ח'רבת תוכים, ח'רבת חמאם בגבעות לוד. בח'רבת על אדין שבכרמל, למשל, גודר הפתח המערבי לצמצום רוחבו ונבנה קיר נוסף, מקביל לרחוב המרכזי החוצה את היישוב, כדי להצר אותו. בקצה הקיר נמצאה אבן גלילה ובשני צדדיה — שני זיזים, שבהם היה כנראה מקום לכריח לסגירת המעבר אל העיר. ליד המחסום נבנתה מעין מצדית. אשוב לנושא זה במקום אחר. כמוכן שחומר השוואתי זה ערכו, לפי שעה, מוגבל ביותר, כיוון שאין בידינו ידיעות של ממש מי היו התושבים ומתי נבנו המבנים האמורים.

25 ראה: ליברמן, תוספתא כפשוטה, לפאה, עמ' 184; וכן: מדרש תהלים כח ב; והשווה: תנחומא נח טו.

26 י קוטשר, ערכי המילון החדש, רמת-גן תשל"ב, עמ' 100-101. לחפירה לפני חומה בפוליס ראה: חוריקוס, נאום ב, עמ' 32.

27 כך הם נזכרים במפורש, בתוספתא, סוטה ז כג, יחד עם שאר חובותיהם של החוזרים מן המלחמה. ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 695, הבחין בסתירה זו, והגיע למסקנה שמלים אלה מופיעות אמנם בטקסט. הוא השתית דבריו על נוסחת שרידי הירושלמי שבגניזה ששם נאמר 'יושבים בטילים בעיר' — ומשמע שפטורים הם מן המיסים הרגילים של העיר. אולם קשה לקבל הסבר זה, שהרי עדיין נותרה קושייתו של ליברמן: מדוע מי שאירס אשה יהא פטור מתשלום שכר סופרים או ממיסי מים? ברי כי צדק הרמב"ם (הלכות מלכים ז יא) שפטורים מכל 'צרכי העיר' מכוונים רק לצורכי ביטחון ולא לכלל המיסים.

וסגירת החללים בעיר שגגה הוא חומתה. לעתים לא רק שנחסמו רחובות העיר, אלא נבנה קיר איתן בין הבתים הקיצוניים. כך, למשל, בח'רבת תפן שבגליל העליון מוצאים אנו שנבנה קיר איתן בין הבתים הקיצוניים, אשר מהווה מעין חומה. נראה שקיר זה נבנה בשלב שני של היישוב, והוא נחות בטיבו בהרבה מקירות בתי המגורים, לפיכך מובן מדוע אין להגדירו כחומה; אך בטרם תהיה חפירה במקום אין להסיק מסקנות ודאיות.

שיטה אחרת היתה לבצר בתים מסוימים או גושי בתים. תופעה זו איבתן ז' ייבין.²⁸ כן ניתן לראותה באתרים רבים ברחבי הארץ. לעתים אף נבנה מבנה מבוצר במרכז היישוב או בפסגתו. בית מעין זה היה בערב (גברה) שבגליל התחתון בזמן מרד החורבן. לדברי יוסף בן מתתיהו, ביתו של יהושע, מנכבדי העיר, היה מעין אקרופוליס.²⁹ ונראה שאכן מדובר היה ביישוב שבמרכזו כיפה ובתיו היו בנויים בצפיפות במורדות הגבעה. מבנים מעין אלו נמצאו בסקרים ביישובים רבים. דוגמא לכך הוא המבנה המרכזי בח'רבת נג'אר, כ־3 ק"מ מזרחית לכפר קאסם.

28 ז' ייבין (לעיל, הערה 14), עמ' 231-232. לדעתי, ה'מגדל', הנזכר במקורות ושאותו מזכיר ייבין (שם, עמ' 229), איננו מבנה בטחוני אלא חקלאי, אך הנושא מחייב עיון נפרד.

29 חיי יוסף, פרק מ"ח.